

Ірина Федосова

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

В умовах реформування вищої школи України, яка зазнала великих змін після проголошення незалежності, в руслі загальноосвітніх тенденцій розвитку, а також принципів політичних, соціально-економічних зрушень, відбувається активний пошук оптимальних форм і моделей здобуття вищої освіти.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., в умовах переходу до інтенсивних методів господарювання, постало питання про відповідне кадрове забезпечення господарства. Це відображено у Законі України «Про вищу освіту» (2002 р.), в якому наголошується, що вища освіта має будуватися «...з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури...» [8]. Здобувши політичну незалежність, наше суспільство опинилося перед необхідністю глибоких перетворень в усіх сферах життєдіяльності. Зокрема, постали питання розбудови вищої інженерно-технічної освіти у відповідності з європейськими стандартами.

Як відомо, будь-який розвиток має витоки, передумови, але коли він опирається на традицію, то враз здобуває могутнє культурне підґрунтя. Інженерно-технічна освіта України має історичний досвід існування, вона не є абсолютно новим явищем українського шкільництва, її сучасний розвиток опирається на знання історичних уроків минулого.

Актуальність теми підсилюється наявністю спільних завдань реформування системи вищої інженерно-технічної освіти в Україні в досліджуваний період і в сучасних умовах приєднання до Болонського процесу. Тому сучасний стан розвитку вищої інженерно-технічної освіти у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. Україні вимагає врахування історичного досвіду діяльності таких важливих осередків освіти, науки і техніки як вищі технічні навчальні заклади.

Насамперед, зростає роль узагальнення історико-педагогічного досвіду та врахування уроків минулого. Зокрема, в наш час, коли вища освіта не може здійснювати повноцінну підготовку інженерно-технічних кадрів без підтримки недержавних структур та окремих осіб ділових кіл, цінним є об'єктивне висвітлення та аналіз досвіду інженерно-технічної освіти минулого в сучасних умовах економічних і соціальних ре-

форм. Одне з першочергових завдань на цьому шляху – аналіз сучасного стану вищої освіти з метою прогнозування майбутнього через з'ясування її передісторії, оскільки лише системне, комплексне вивчення історії вищої інженерно-технічної освіти в Україні у досліджуваний період дозволяє зрозуміти нинішні кардинальні зміни.

Мета статті – з'ясувати стан наукового висвітлення розвитку вищої інженерно-технічної освіти в Україні у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. та охарактеризувати історіографію з теми дослідження.

Аналіз наукового доробку сучасних дослідників дає можливість зробити висновок про те, що досліджуване питання торкалося лише окремих аспектів історії вищої інженерно-технічної освіти в Україні такими науковцями як С. С. Богатчук, А. Ворох, О. М. Донік, В. В. Крутиков, Н. М. Левицькою, В. Липинським, С. Майбороною, Є. Н. Мартиненко, М. Мірошніченко, В. В. Олянич, О. В. Романець, А. Сасімовим, О. В. Ткаченко, І. В. Толокньовим, С. М. Ховричем, О. В. Щербініною та ін.

Дослідження історії інженерно-технічної освіти в Україні у другій половині ХІХ ст. – першій половині ХХ ст. відбувалося на стику різних наук: історії, педагогіки, правознавства, політології. Науковці зібрали й певною мірою узагальнили величезний матеріал, зробили спроби розкрити історію різних питань освітнього процесу підготовки вітчизняних інженерно-технічних кадрів. Від переважно публіцистичного викладу конкретно-історичного матеріалу дослідники перейшли до підготовки праць наукового характеру: статей, брошур, монографій, дисертацій.

Відповідно до загальних тенденцій розвитку історико-педагогічної науки, дослідження проблеми розвитку інженерно-технічної освіти в Україні у другій половині ХІХ ст. – першій половині ХХ ст. можна розділити за трьома основними історіографічними періодами: 1) дореволюційний (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.), 2) радянський (1917–1991 рр.) і 3) сучасний – українська та зарубіжна історіографія (починаючи з 1991 р.).

Дореволюційна історіографія з проблем вищої школи, зокрема технічних інститутів, мала

загальноросійський характер і дещо публіцистичне спрямування. Це була одна з найактуальніших проблем другої половини XIX ст. – початку XX ст., про що свідчить поява статей з різних проблем вищої інженерно-технічної освіти.

Цінними доробками даного періоду є ряд історичних розвідок про досвід розвитку вищої інженерно-технічної освіти, виникнення, становлення та діяльність окремих інститутів, наприклад, Київського політехнічного інституту, Харківського технологічного інституту та ін. (А. А. Абрагамсона [1], І. М. Ганицького [6], В. Л. Кирпичова [13], П. М. Мухачова [19], С. В. Рождественського [23], П. Г. Рубіна [9] та ін.). Праці цих історіографів стосувалися переважно умов організації інституту, фінансування будівництва, розгляду архітектурних проектів, детальному висвітленню параграфів і статей статутних документів, їх аналізу. Їхні роботи носили переважно описовий характер: ними недостатньо розглянуто навчально-виховний процес. Це пояснюється тим, що ці дослідження з'явилися одночасно із заснуванням інститутів [33].

Проте дореволюційна історіографія, зцілому, не має узагальнюючих праць з історії вищої інженерно-технічної освіти в Україні. Історико-педагогічна наука тих часів, у розробці проблеми нашого дослідження, перебувала на стадії виявлення фактичного матеріалу і опрацювання сюжетів з минулого окремих відділень і навчально-допоміжних установ, і частково самих інститутів.

Аналіз джерел радянського періоду (починаючи з 1917 р.) свідчить, що вони суттєво відрізняються від дореволюційних робіт як методологічними підходами, так і принципами періодизації, структурою. У працях радянських дослідників головна увага приділялася післяреволюційному періоду історії вищих технічних навчальних закладів, тоді як історія дореволюційної вищої інженерно-технічної освіти подавалася часом і обмежено, і поверхнево. Радянські вчені продовжили вивчення досвіду вищих технічних закладів означеного періоду. Однак, змінився підхід до висвітлення минувшини, відбувся відхід від розроблення принципів проблем, ігнорувалися окремі факти і наукові здобутки генерації українських учених, домінувало нігілістичне ставлення до стану старої освіти.

Аналіз праць досліджуваного періоду, радянська історична наука добре вивчила соціальний склад студентів, їхнє матеріальне становище, оскільки дореволюційні дослідники з певних кон'юнктурних причин не приділяли таким моментам належної уваги. З позиції класового підходу радянські дослідники проаналізували діяльність професорсько-викладацької опозиції, студентські виступи до 1917 року. Якщо виснов-

ки, зроблені радянською історіографією, не завжди виважені, то фактологічне поле за розмірами достатньо велике, щоби процес розвитку закладів був безсумнівним [33].

У 20-х рр. XX ст. спостерігалось певне пожвавлення у написанні історії технічних інститутів. Зокрема, збірників, приурочених річницям, які містили великий фактичний матеріал та узагальнення результатів досягнень навчальних закладів: «Київський політехнічний і Київський сільсько-господарський інституту. XXV років. 1898–1923» (1924 р.), авторами якого були визначні науковці вищих технічних навчальних закладів: В. П. Іжевський, П. В. Рабцевич, К. К. Сімінський [12] та ін.

У другій половині 20-х років XX століття на порядку денному перед вищою освітою стало питання подальшого розвитку навчальної системи за нових умов. У світлі цих подій дослідники у черговий раз проаналізували, порівняли дві системи дореволюційного періоду – курсову і предметну. Проте, їхні висновки подекуди відрізнялися один від одного. Дискусія з приводу прогресивності предметної системи тривала ще з часів початку спроб реформування вищої освіти Російської імперії.

Наукові праці 30–40-х рр. XX ст. головним чином були спрямовані на відтворення історії революційного руху в інститутському середовищі. У 1939 р. був надрукований цікавий збірник статей і матеріалів про Київський політехнічний інститут, у якому висвітлено дореволюційний період, подана загальна історія інституту, на основі статистичних даних зроблені головні підсумки діяльності закладу. Певними недоліками доробку цього періоду є відсутність аналізу навчальних планів і програм дореволюційного етапу, наводиться лише констатація фактів. Написані роботи подані в руслі панівної ідеології, а завдання дослідження обмежувалися фактично виконанням ідеологічного замовлення.

У другій половині 50-х років XX ст., незважаючи на певні зміни (критика культу особи, часткова десталінізація радянського суспільства, що позитивно вплинуло на якість робіт), фундаментальних праць було обмаль, з'явилися невеликі за обсягом доробки. Вказаний період представляють праці Е. Я. Бахмутської [2], С. І. Іноземцева [18], В. О. Каменевої [10], М. М. Матійко [18] та ін. Загалом, для літератури 30–50-х років XX ст. були характерні такі недоліки, як захоплення цитатно-ілюстративним методом викладення матеріалу, недостатнє використання джерел, догматизм.

Переломним для історіографії історії вищої школи став кінець 50-х – початок 60-х рр. XX ст., про що свідчать виступи у пресі про необхідність глибокого і критичного вивчення здобу-

тків старої школи.

У 60–70-х рр. XX ст. радянська історико-педагогічна наука досить активно почала розробляти проблеми історії вищої технічної освіти, про що свідчать праці В. І. Атрощенко, О. М. Боголюбова, Ф. Я. Боровського, М. П. Рудька, Я. І. Сенченка, В. Л. Терхана [22]; нариси з історії Київського політехнічного інституту та Харківського політехнічного інституту (1961, 1970, 1976 рр.), а також збірник про Дніпропетровський гірничий інститут (1968 р.), колишній Київський гірничий інститут, нині Національна гірничча академія України; реферати доповідей наукової сесії, присвяченої 75-річчю Харківського політехнічного інституту (1960 р.).

Окрему групу праць становить навчальна і науково-популярна література: монографії, статті, тези конференцій, які стосувалися наукової і викладацької діяльності окремих українських учених. Основна увага в них зосереджена на організаційних моментах і біографіях видатних учених, які працювали у вищих технічних навчальних закладах. Завдяки даній літературі, у простій формі пропагувалася для широкої громадськості історія вищої школи, науки і техніки. Через призму біографій окремих вчених дослідники торкнулися вузьких проблем з історії інститутів: навчальних програм з певних предметів, лекцій і практичних занять, навчально-методичної роботи викладачів тощо [33].

В українській історіографії 1980–1991-х рр. історія вищої інженерно-технічної освіти України другої половини XIX – першої половини XX ст. представлена, головним чином, монографіями, книгами та статтями, що висвітлюють окремі її сторони, періоди, епізоди, біографії вчених, які безпосередньо мали відношення до становлення інженерно-технічних навчальних закладів. Найбільші досягнення радянської історіографії даного періоду було втілено у монографіях В. І. Онопрієнка [21], Є. П. Степанович [27] і Н. А. Шип [34], Т. А. Щербань [21].

На початку 90-х років XX ст. українською наукою проведені досить цікаві дослідження з історії вищої інженерно-технічної освіти, які розширили дослідницьке поле новими фактами та висновками. Зокрема, історіографія даної проблеми представлена авторефератами та дисертаційними роботами (Є. П. Степанович [27], С. І. Хасанової [32] та ін.). Учені радянського періоду збагатили наукову спадщину минувшини, про що свідчить залучення багатьох нових даних з проблеми історії вищої інженерно-технічної освіти другої половини XIX ст. – першої половини XX ст.

Проте, в цілому позитивно оцінюючи історичний доробок українських істориків радянських часів, розуміючи складнощі їхнього істо-

ричного пошуку, не можна не бачити їх кон'юнктурно-методологічних коливань, а іноді й недостатньої наукової глибини деяких розробок. Радянські вчені були змушені коментувати суспільні явища і процеси в галузі інженерно-технічної освіти через призму апологетики політики та практики комуністичної партії, що й привело історико-педагогічну науку в полон де-що догматичних стереотипів.

На сучасному етапі вітчизняної історіографії відбулися якісні зміни у дослідженні та висвітленні історії інженерно-технічної освіти означеного періоду, зумовлені, насамперед, звільненням історико-педагогічної науки від радянської ідеології. Новітній етап розвитку української та зарубіжної історіографії у період становлення нашої держави ознаменувався появою праць, у яких автори прагнули позбутися застарілих підходів до оцінки історичних подій, застосовували сучасні методи дослідження.

Заслужують на увагу історичні нариси про діяльність інженерно-технічних закладів (Л. М. Бесов [3], Л. Д. Божко [5]), монографії (К. П. Двірної, В. Г. Кінельова, В. О. Константинова, А. Ф. Лапука, В. М. Миколаєнка [14] та ін.).

Окремі аспекти історії вищої інженерно-технічної освіти в Україні висвітлено у ряді дисертаційних досліджень 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. (С. С. Богатчук [4], О. М. Донік [7], В. В. Крутіков [15], Н. М. Левицька [16], Є. Н. Мартиненко [17], В. В. Олянич [20], О. В. Романець [24], О. В. Ткаченко [30], І. В. Толокньов [31], С. М. Ховрич [33], О. В. Щербініна [35] та ін.). Кожна із зазначених праць, так чи інакше, доповнила наукове поле новими моментами, але ґрунтовного та повного дослідження з даної проблематики нами не виявлено.

Окрему групу праць з проблеми історії вищої інженерно-технічної освіти в Україні складають дослідження, здійснені українською та зарубіжною (російською) еміграцією (І. І. Сікорський [25], С. О. Сірополко [26], С. М. Степняка-Кравчинський [28], С. П. Тимошенко [29] та ін.). Доробки науковців-емігрантів, у певній мірі, збагатили дослідницьке поле з даної проблеми. Це були спроби висвітлити окремі аспекти становлення вищої технічної школи з позицій неупередженості та об'єктивності. Проте обмежений доступ до першоджерел все ж зашкодив глибокому і всебічному дослідженню проблеми.

Важливим інформаційним джерелом для дослідження є біографічні довідники про співробітників та студентів Харківського технологічного інституту, Київського політехнічного інституту і Київського гірничого інституту; періодичні, науково-технічні та популярні видання, галузеві довідники про окремих учених і викладачів; бібліографічні та інформаційні довідники; ме-

муарна література.

Отже, історіографічне дослідження проблеми розвитку вищої інженерно-технічної освіти в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.) впродовж трьох періодів дає можливість узагальнити конкретно-історичний матеріал, зробити спроби розкрити історію різних питань освітнього процесу підготовки вітчизняних інженерно-технічних кадрів. Дореволюційна історіографія з проблем вищої освіти, зокрема інженерно-технічних інститутів, мала загальноорієнтаційний характер і дещо публіцистичний ухил. Оцінюючи історичний доробок істориків радянських часів не можна не побачити їх кон'юнктурно-методологічних коливань та недостатньої наукової глибини деяких розробок. Сучасна вітчизняна історіографія відзначається якісними змінами у дослідженні і висвітленні історії інженерно-технічної освіти досліджуваного періоду та позбавлена радянської ідеології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрагамсон А. Где быть новому техническому институту / А. Абрагамсон // Киевлянин. – 1896. – № 9. – С. 2–3.
2. Бахмутская Э. Я. О преподавании математики в Харьковском технологическом институте а XIX и начале XX столетия / Э. Я. Бахмутская // Труды Харьковского политехнического института им. В. И. Ленина. – Сер. инж.-физ. – 1955. – Т. 5, Вып. 1. – С. 186–187.
3. Бесов Л. М. Історія науки і техніки в структурі гуманітарних дисциплін в технічному університеті / Л. М. Бесов // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. / АПН України. НТУ «ХП». Ін-т пед. і псих. проф. осв. АПН України; за ред. Л. Л. Тovaжнянського, О. Г. Романовського. – Х.: НТУ «ХП», 2002. – Ч. 2. – С. 15–22.
4. Богатчук С. С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. (соціально-економічний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / С. С. Богатчук – К., 2000. – 18 с.
5. Божко Л. Д. Досвід та традиції підготовки гуманітарно-технічної еліти в Харківському регіоні / Л. Д. Божко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць / АПН України. НТУ «ХП». Ін-т пед. і псих. проф. осв. АПН України; за ред. Л. Л. Тovaжнянського, О. Г. Романовського. – Х.: НТУ «ХП», 2002. – Ч. 2. – С. 317–319.
6. Ганицкий И. М. Сборник материалов истории возникновения Киевского Политехнического Института Императора Александра II / И. М. Ганицкий // Известия Киевского политехнического института императора Александра II. – 1913. – Отдел инж. мех. – К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1914. – С. 377–488.
7. Донік О. М. Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початку XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / О. М. Донік. – К., 2001. – 18 с.
8. Закон України «Про вищу освіту». Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Кременя. – К.: [б.в.], 2002. – С. 7.
9. Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего Горного Училища и его деятельности за первое десятилетие (1899–1909 г.) / Сост.: П. Г. Рубин. – Екатеринбург: Тип. губ. зем., 1909. – 147 с.
10. Каменева В. О. З історії розвитку електротехнічного факультету Київського політехнічного інституту / В. О. Каменева // Нариси з історії техніки: зб. ст. / АН УРСР. Від. техн. наук. Комісія з іст. техніки; відп. ред. К. К. Хренов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Вип. 5. – С. 145–161.
11. Киевский индустриальный институт: Юбилейный сборник к 40-летию института / ред. М. М. Селезнев. – К.: КИИ, 1939. – 357 с.
12. Київський політехнічний і Київський сільсько-господарський інститути. XXV років. 1898–1923: Ювілейний збірник. – К.: Держ. трест «Київ-Друк», 1924. – 279 с.
13. Кирпичев В. Л. Десятилетие Харьковского практического технологического института: 185–1895 гг.: Отдельный оттиск / В. Л. Кирпичев. – Х.: [б.и.], 1895. – 19 с.
14. Константинов В. О. Ректори КПІ / В. О. Константинов // Зб. біогр. нарисів / НТУУ «КПІ». ДПМ при НТУУ «КПІ»; відп. ред. М. Єльченко. – К.: Генеза, 1998. – 101 с.
15. Крутіков В. В. Гірничо-промислова буржуазія Донецько-Придніпровського району та соціально-економічна політика царизму в пореформений період (60–90-ті рр. XIX): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Крутіков В. В. – Кіровоград, 1996. – 369 с.
16. Левицька Н. М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Н. М. Левицька – К., 1998. – 16 с.
17. Мартыненко Е. Н. Организация научно-исследовательской работы преподавателей высших учебных заведений на Украине (XIX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е. Н. Мартыненко. – Х., 1998. – 220 с.
18. Матійко М. М. Творці вітчизняної електротехніки / М. М. Матійко, С. І. Іноземцев //

- Вклад вітчизняних учених у науку про електрику. – К. : ДУПВ «Рад. шк.», 1952. – С. 7–21.
19. Мухачев П. М. Двадцятипятилетние Харьковского технологического института Александра III: 1885–1910 / П. М. Мухачев. – Х. : [б.и.], 1910. – 71 с.
  20. Олянич В. В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / В. В. Олянич. – Х., 2000. – 19 с.
  21. Оноприенко В. И. Становление высшего технического образования на Украине / В. И. Оноприенко, Т. А. Щербань / АН УССР. ЦИ НТПИН им. Г. М. Доброва; отв. ред. Ф. К. Иванченко. – К. : Наук. думка, 1990. – 140 с.
  22. Плигунов О. С. З історії Київського політехнічного інституту / А. Ю. Голян-Нікольський, О. С. Плигунов // Нариси з історії природознавства і техніки: Республ. міжвідомчий зб. / АН УРСР; ред. Д. І. Попович; відп. ред. Й. З. Штокало. – К. : Наук. думка, 1970. – Вип. ХІІ. – С. 91–99.
  23. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб.: Гос. тип., 1902. – II, 785, I с.
  24. Романець О. В. М. Ф. Кащенко – вчений, педагог, організатор науки (1855–1935): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 / О. В. Романець. – К., 2003. – 20 с.
  25. Сикорский И. И. Воздушный путь / И. И. Сикорский. – М. : Русский путь; Париж: YMCA-PRESS, 1999. – 192 с.
  26. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко / Укр. Вільн. ун-т (м. Мюнхен, Німеч.). – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
  27. Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ – ХХ в.) / Е. П. Степанович / АН УССР. Ин-т ист. Укр.; отв. ред. Е. И. Луговая. – К. : Наук. думка, 1991. – 100 с.
  28. Степняк-Кравчинский С. М. Русские университеты / С. М. Степняк-Кравчинский / Россия под властью царей: пер. с англ. М. Ермашевой. – М.: Мысль, 1965. – С. 257–258.
  29. Тимошенко С. Заняття в Київському політехнікуме / С. Тимошенко. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 105–118.
  30. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Ткаченко. – К., 1998. – 231 с.
  31. Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / І. В. Толокньов. – К., 2001. – 19 с.
  32. Хасанова С. И. Правительственная политика в области высшего образования и формирования интеллигенции в России (60–90-е годы ХІХ в.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. И. Хасанова. – Казань, 1981. – С. 29–109.
  33. Ховрич С. М. Становлення та розвиток вищої технічної освіти Наддніпрянської України (остання чверть ХІХ – перші десятиріччя ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / С. М. Ховрич. – К., 2004. – 264 с.
  34. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.): историко-социалистический очерк / Н. А. Шип / АН УССР. Ин-т ист. Укр.; отв. ред. В. Г. Сарбей. – К. : Наук. думка, 1991. – 170 с.
  35. Щербініна О. В. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / О. В. Щербініна. – Донецьк, 1999. – 19 с.